

“вершині” синтаксичної структури: *вис махом назад сідом ноги врізнобіч, кидок захватом руки під плече та стегна через руку, кидок прогинанням зворотнім захватом протилежного стегна.*

Характерним для термінологічних комбінацій є і те, що відрізняє їх від багатоскладових термінів, тобто наявність двох (або більше) однорідних підрядних обставин, що виключає однозначну логічну ієрархію у структурі комбінації, оскільки терміноелементи обставинного типу логічно рівноправні. Дійсно, розглядаючи серію термінологічних комбінацій, бачимо, що ні синтаксично, ні парадигматично обставинні групи не вступають у зв'язок одна з одною, підпорядковуючись лише головному слову. Порівняємо: *вис зависанням правою на дальній жердині хватом за ближню, вис позаду зависанням лівим носком, вис поперек зависанням правою на лівій жердині, вис лежачи поперек, вис лежачи ноги позаду.*

Вивчаючи принципи побудови термінологічних комбінацій, ми виділяємо як обов'язковий головний терміноелемент слово, яке характеризує основний тип руху або дії, а в функції факультативних елементів – обставинні групи, які характеризують напрямок дії (іноді зі вказівкою початкового та кінцевого положення) та різні аспекти способу виконання цього руху.

Таким чином, термін яскраво та послідовно зберігає дані про можливості власного введення у текст, у мовлення. Ефект пам'яті у більшості термінів холистичний (цілісний) і тому їх потрібно знати і репродукувати, а не постійно уніфікувати і витворювати (останнє можливе лише за умов відсутності терміна).

МОТИВОВАНІСТЬ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ ПРИКОРДОННОЇ І МИТНОЇ СЛУЖБИ

© Олена Грицева, 2000

Академія прикордонних військ, Хмельницький

Терміни, як і звичайні слова, утворюються на базі існуючих слів і коренів загальнолітературної і спеціальної лексики. Тому ми можемо говорити про мотивованість термінів як про зумовленість їх іншими словами. Причому мотивованість термінів – явище і внутрішньомовне, і зовнішньомовне [1].

Проблема мотивованості термінів привертає увагу багатьох лінгвістів. Питання, що отримало численні тлумачення, і сьогодні вирішується по-різному. Зокрема, Панько Т.І. [2] розглядає мотивованість як співвідношення внутрішньої форми та значення терміна. Т.Л.Канделаки [3] під мотивованістю термінів розуміє вибір найменування для позамовної реальності.

Розкриваючи мотивованість слова, необхідно врахувати порівняльні характеристики його значення і внутрішньої форми, адже мотивованість – це своєрідний показник як кількісних, так і якісних особливостей складових слова, їх інформаційної долі у рамках лексичного значення в цілому. Отже, мотивованість – це кількісна і якісна характеристика внутрішньої форми [4].

Однією з основних вимог, що висувається до терміна, є його правильна орієнтація. Ім'я поняття, позначеного терміном, обирається не довільно, а в результаті співвідношення його з попередніми словами.

Вибір імені на основі співвіднесення з мовною або позамовною дійсністю і є не що інше, як структурна вивідність і семантична похідність вторинного творення. Отже, термін – явище вторинної номінації, тому що створюється на базі вже існуючих мовних одиниць. Питання мотивованості /немотивованості терміна неможливо вирішити, не виходячи за межі мотивованої мовної одиниці. Мотивованість відбувається на основі відношень щонайменше двох лексичних одиниць, на основі словотворчих і значенневих відношень між немотивованим і мотивованим словом.

Мотивована лексична одиниця відрізняється від мотивувальної категорією значення, морфологічним класом, (останній спричиняє і лексико-граматичні зміни, пор. *ввозити – ввізний; заявляти – заявник; черговий – черговість* тощо). Ці надбані як підсумок мотивації ознаки мотивованого терміна і становлять його структурно-семантичну якість (значення). Деяко інших ознак набувають терміни, отримані як наслідок семантичної мотивованості. У цьому випадку йдеться лише про семантичну похідність – нового значення слово набуває у процесі розвитку його первісного значення (пор. *гарячий і холодний напій та «гарячий» і «холодний» слід*, у значенні свіжий і старий слід; *мости платежу* у значенні шляху проходження рахунку через банк). Словосполучення «гарячий» слід або «холодний» слід порівняно з загальномовними значеннями у термінах прикордонної служби набувають іншого значення, у новій якості сприймаються контекстуально. Семантика слова реалізується у мові через його взаємодію з іншими словами.

Провідним у термінології прикордонної і митної служби є словотворчий тип мотивації. Це не випадково, адже словотвір існує як спеціальна галузь моделювання називних одиниць різних структурних типів.

У словотворчому типі мотивації виділяємо наступні види умотивованості – лексичний, структурний, морфологічний. Будь-яку матеріальну частину, що виражає певний вид мотивованості (основу слова, формант, частину мови тощо) називаємо мотиватором.

1. Лексичний мотиватор – частина слова, яка забезпечує семантичну спільність мотивувального і мотивованого слова, наприклад: ВВЕЗ-ти→ВВЕЗ-ення; ВИВЕЗ-ти→ВИВЕЗ-ення; МИТ-о→МИТ-ний; МИТ-ник, без-МИТ-ний, про-МИТ-о. Лексичний мотиватор ВВЕЗ-, ВИВЕЗ-, -МИТ- змінний елемент.

2. Структурний мотиватор – формант, словотворча частина, він же – постійний елемент. Наприклад: відправ-НИК, даруваль-НИК, замов-НИК, заяв-НИК, мит-НИК, первіз-НИК, довір-ИТЕЛЬ, поруч-ИТЕЛЬ; одержув-АЧ, позив-АЧ, страхув-АЧ; ліцензі-АР; деклар-АНТ. Лексичний і структурний мотиватори реалізують у наведених термінах відповідно мотивувальні і класифікаційні ознаки. Для терміна однаково важливі і перша, і друга частини. Для систематизуючих властивостей надзвичайно важливо, щоб кожна частинка терміна-слова, як і терміна-словосполучки, мала розрізнявальне і єдине в даній системі термінів значення.

3. Морфологічний мотиватор передбачає зумовленість термінів певним морфологічним класом. У процесі термінотворення може відбуватися перехід одного морфологічного розряду в інший. Наприклад, категорія значень процесів переходить до розряду слів з категоріальним значенням предметності.

Так, морфологічним класом-мотиватором, який наповнює змінні компоненти (лексичний мотиватор) словотворчих моделей, наприклад, категорія процесів і дій є:

- 1) іменні основи автохтонного походження: *вручення, накопичення, доручення;*
- 2) дієслова з фінальними основами -а, -и: *погашення, обкладання, постачання, стоянка.*

Для термінів, виділених на основі словотворчої мотивації, визначаємо поняття словотворчої моделі, виходячи з розуміння моделі як структурної схеми похідних (мотивованих) слів із виділенням афіксів і категоріальної характеристики мотивувальної основи.

Терміни, побудовані за однією словотворчою моделлю, можуть реалізувати одну або декілька семантичних моделей. Семантичною моделлю ми називаємо структурну схему мотивованих слів із називанням афіксів, а також семантики мотивувальної основи на тому ступені узагальнення або конкретизації, на якому ця семантика має вплив на значення мотивованої основи.

Розглядаючи семантичні моделі, ми враховуємо родо-видову мотивованість вторинного утворення, або терміна, тобто семантику родового поняття – провідного в термінотворенні, і семантику ознаки – видової відмінності, яка конкретизує найменування і часто збігається із звуковою оболонкою терміна, наприклад, заповнення декларації – ДЕКЛАР-УВА-НН-Я.

Такі самі в основному формальні засоби, що належать до словотворчого типу мотивації, можна виділити у термінів-комполітів, опорним словом у яких є постійний елемент: -потік, -давець: *товаропотік, вантажопотік, пасажиропотік; векселедавець, наймодавець.*

Складені терміни відносимо до лексико-синтаксичного типу мотивації. В терміносистемі прикордонної і митної служби це – продуктивний спосіб. У ньому залежно від формальних засобів вираження виділяємо лексемну, синтаксичну, морфологічну мотивованість. Так само користуємося терміном мотиватор на позначення матеріальної частини словосполучення.

1. Лексемний мотиватор – стрижневе і залежне слово (лексема), частіше група слів, які передають поняття певної терміносистеми. Лексемний мотиватор стрижневого слова – постійний елемент складеного терміна, залежного слова – змінний елемент. Постійний і змінні елементи складеного терміна реалізують мотивувальну і класифікаційну ознаку, наприклад: *втрата митного забезпечення (пломб, предметів); договір застави (кредитування, перевезення, страхування); митний брокер (вантаж, кодекс, огляд, пост. режим, тариф); мито адвалерне (антидемпінгове, ввізне, вивізне, комбіноване, змішане); ділянка вільного пошуку (спрацювання; запахова пам'ять проба, схід, розряд).*

Отже, на відміну від лексичного мотиватора, який передбачає мотивованість основою слова, лексемний мотиватор представляє собою зумовленість складеного терміна окремими словами – лексемами.

2. Синтаксичний мотиватор, зумовлений синтаксичною організацією складених термінів. Синтаксичний мотиватор зумовлює вид синтаксичного зв'язку постійного й змінного елементів: *узгодження: митна, статистика, добове забезпечення; керування: дно сліду, дія повідком; прилягання: засіб зигзаг, ходіння поруч.*

Постійний і змінні елементи можуть бути і багатокомпонентними: *відсутність індивідуального підходу; кут розвороту стопи; вантажна митна декларація; врегулювання торговельних спорів; виправлення пошкоджень упаковки; гармонізована система опису товарів.*

3. Морфологічний мотиватор. Для складених термінів важливим є морфологічне вираження елементів складеного терміна. Так, постійний елемент здебільшого виражається іменником. Що стосується морфологічного вираження змінного елемента,

то він, подібно до залежної словоформи синтаксичних словосполучень, може бути виражений: іменником: *громадяни резиденти; встановлення мит; загублення сліду; місце порушення*; прикметником, діеприкметником: *видимий слід, безспірне стягнення, контрольовані поставки, неприпустимі розголошення, вилучені предмети*; прислівником: *групування попородно*.

Визначимо поняття лексико-синтаксичної моделі для утворення складених термінів. Це – схема творення названого структурного типу термінів, яка характеризується спільністю: 1) синтаксичної організації (опорне слово і залежна словоформа); 2) синтаксичного зв'язку; 3) морфологічного вираження постійного елемента; 4) морфологічної форми змінного елемента.

Складені терміни, побудовані за однією лексико-синтаксичною моделлю, можуть реалізувати одну або декілька семантичних моделей. У семантичних моделях враховується відбиття тих понятійних семантичних класів, до яких належать постійні і змінні елементи вказаного структурного типу. В основу створення семантичних моделей покладено, як і в попередньому типі мотивації, родо-видові відношення термінів, що виражають постійний і змінний елементи.

Відмінною особливістю складених термінів є їх здатність служити мотивувальною базою для утворення абревіатур, наприклад: ВМД – вантажна митна декларація; ЗУККС – загальноукраїнський класифікатор країн світу; МОС – міжнародна організація по стандартизації; КП – контрольний пост; ПП – прикордонна пошта; ГПК – група прикордонного контролю тощо. У зв'язку з цим можна говорити про синтагматичну, мовленнєву, або функціональну мотивацію.

Терміни, вмотивовані синтагматично, виникають у розмовній професійній мові, вони продиктовані комунікативною доцільністю.

Творення термінів лексико-семантичним способом дозволяє виділити ще один тип мотивації – семантичний. Семантична мотивація не може мати будь-яких формальних засобів вираження, оскільки базується на переосмисленні відомих слів, формуванні омонімів шляхом розпаду одного слова на два.

Отже, мотивованість терміна – це зумовленість його значення мовною або позамовною дійсністю, пов'язаною з поняттям науки, техніки, мистецтва тощо. Мотивований термін являє собою структурно-семантичну якість, тобто володіє багатьма новими ознаками. Якість, будучи філософською категорією, виражає сутність вже нового слова, завдяки чому воно є саме цим, а не іншим словом, терміном. Категорія якості виражає цілісну характеристику існуючих ознак: морфологічний клас, відміну, відмінювання тощо, лексико-семантичні характеристики, стилістичні функції. Таким чином, загальноживане слово, отримавши статус стаціонарної термінологічної одиниці терміносистеми митної й прикордонної справи, набуває тим самим нового активного життя. Це має важливе значення для еволюції словникового складу української мови.

Мотивація поєднує цілу низку питань: різноманітність мотивованості терміна, роль словотворчої і морфолого-синтаксичної моделі в акті називання понять науки й техніки; вибір родового імені в процесі називання; вибір видової ознаки в термінологічних сполуках; фактори, що зумовлюють ступінь термінологічності лексичних одиниць тощо.

1. Панько Т.І. Українське термінознавство. – Львів: Світ. – 1994. – с.175. 2. Панько Т.І. Зовнішня мовна та внутрішня мовна мотивованість суспільно-політичних термінів // Укр. мовознавство. – 1984. Вип.12. – с.11-17. 3. Кандаляк Т.Л. Семантика і мотивованість термінів. – М.: Наука. – 1977. – 166с. 4. Кізяк Т.Р. Мотивованість лексических одициц (количественные и качественные характеристики). – Львів, – Вища школа, 1988. – с.68.